

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

Az Anyám tyúkja olvashatósága és értelmezhetősége

Az egyetemi évek alatt szerzett igen kevés Petőfi-élményem közül az egyik az volt, amikor Pándi Pál professzor – akivel az Ünnepeletnek is volt hivatalos viszonya, nem mindig felhőtlen, ha jól tudom – a *Négyökrös szekérről* tartott előadást, és a másfél órából jó fél órát szentelt az első két-három sornak, majd hasonló tempóban jutott el valameddig – nem sokáig – a verselemzésben. Hihetetlenül szórakoztató, izgalmas és tanulságos előadás volt. Nem tisztem megítélni, hogy Pándi amúgy milyen Petőfi-kutató volt (balsejtelveim vannak), de hogy remekül tanított, az biztos. Előadásai kötelezők lettek volna, de sajnos, valami óraütközés (vagy lustaság?) miatt ez volt az egyetlen alkalom, amikor eljutottam az órára, és nem bántam meg.

Az elemzés egyébként nemigen állt másból, mint hangos (és sajátosan hangsúlyozó) felolvasásból; Pándi azt akarta megértetni, hogy az efféle szelíd életképekből is a szemtelen, lázadó, fenegyerek Petőfi kandikál ki; hogy az ártatlannak és konvencionálisnak tetsző megfogalmazások mögött kihívó gesztusok vannak; tehát ne vegyük adottnak a rég megszokott versek értelmezését se. Mindnyájan tudjuk: a híres, nagy költeményekkel az a baj, hogy túlságosan régóta (szocializációnk korai szakaszától) ismerjük őket, hogy kívülről-belülről tudni véljük a teljes és elfogadott jelentés megadásának kódjait (megértésük automatikusnak tetszik); hogy túlságosan átlátszónak gondoljuk őket, hogy túl olvashatók. (A barthes-i értelemben. Vagyis: fogyasztásra ösztönöz, nem pedig kritikai-értelmezői erőfeszítésre; sőt Mű, nem pedig Szöveg.) Fontos és érdekes feladat volna, hogy másként olvassuk az unásig ismerős költeményeket, hogy sikerüljön olyan pozíciót (és/vagy értelmezői stratégiát) találnunk, ahonnan (aminek segítségével) valami más látszik. Azt reméljük, hogy ekkor visszanyerhetjük a vers elevenségét, meglepő és „játszható” jellegét – szöveggé válhat a mű, belátható lesz összetettsége, észrevesszük átlátszatlanságait.

A *Nemzeti dalt*, a *Himnusz*t, a *Szózat*ot nem szoktuk jó műveknek tekinteni; ritkán – és csakis a szakmabeliek – csodálkoznak rájuk mint műalkotásokra. És nagyon nehéz lehet például középiskolásoknak (de akár egyetemistáknak is) elmagyarázni, hogy történelmi szerepükön kívül, a rájuk rakódott presztízstől és tisztelettől eltekintve, agyonhasználságukat elfelejtve, mégiscsak lehet(ne) őket érdekes, szép, jó stb. versekként olvasni.

Ebben a körben van (nem nagyon sok művel együtt) az *Anyám tyúkja* is. Helyzete azért kivételes mégis, mert – szemben a nagy nemzeti költeményekkel – nem köthető politikai eszméhez, történelmi fordulóponthoz, példás költői magatartáshoz. Viszont

óvodás korunk óta tanuljuk (s előbb-utóbb meg is tanuljuk), gondolom, a Magyarországon élő és nevelkedett magyarok legtöbbször ez a vers az elsők között jut az eszébe, ha „vers” vagy „Petőfi” a hívószó.

Nem kis nehézségek elé állít, ha az *Anyám tyúkját* úgy akarjuk olvasni, hogy valami újat vegyünk benne észre. A következőkben – *hommage*-ként az Ünnepeletnek, aki maga is azon dolgozik, hogy elevenné, izgalmassá, sokszínűvé tegye az *Anyám tyúkjá* költőjét – megpróbálkozom azzal, hogy néhány szempontot adjak, nagyon röviden, egy ilyen elemzéshez.

Anyám tyúkjá

Ejh, mi a kő! Tyúkanyó, kend
A szobában lakik itt bent?
Lám, csak jó az isten, jót ad,
Hogy fölvitte a kend dolgát!

Itt szaladgál föl és alá,
Még a ládára is fölszáll,
Eszébe jut, kotkodácsol,
S nem verik ki a szobából.

Dehogyan verik, dehogyan verik!
Mint a galambot etetik,
Válogat a kendermagban,
A kiskirály sem él jobban.

Ezért aztán, tyúkanyó, hát
Jól megbecsülje kend magát,
Iparkodjék, ne legyen ám
Tojás szűkében az anyám. –

Morzsa kutyánk, hegyezd füled,
Hadd beszéljek mostan veled,
Régi cseléd vagy a háznál,
Mindig emberül szolgáltál.

Ezután is jó légy, Morzsa,
Kedvet ne kapj a tyúkhúsrá,
Élj a tyúkkal barátságba'...
Anyám egyetlen jószágá.

Vác, 1848. február

Amellett, hogy a vers – természetesen – elhelyezhető a falusi életképek, az otthon megéneklő vagy a szülőket megörökítő művek sorában, tehát ebben az európai és magyar tematikai (és poétikai!)¹ hagyományban, ne feledkezzünk meg a „házi kedvencekről” szóló költői művek szövegcsoportjáról sem.² Nem érdemes Odüsszeusz hűséges ebéig vagy Lesbia verebéig visszatekintenünk, de a 18. és 19. század komoly felvirágzást hozott a háziállatok és az irodalom kapcsolatában. James Thomson (1700–1748) egy versében arról az eseményről szól, amikor egy kislánynak, aki bentlakásos iskolába készül, otthon kell hagynia macskáját; ismeretesek William Cowper (1731–1800) költeményei nyuláról; híres Thomas Gray elégiája Horace Walpole akváriumba fulladt macskájáról. A 18. században a lipcsei *Beiträge zur Beruhigung und Aufklärung über diejenigen Dinge, die dem Menschen unangenehm sind oder sein können, und zur nähern Kenntniss der leidenden Menschheit* című kiadvány (1788–1797), amely kifejezetten a kellemetlen és szomorúságot okozó eseményekre összpontosította figyelmét, a háziállat elvesztése felett érzett fájdalmat sem hagyja figyelmen kívül.

Szó sincs arról, hogy a 19. század különös, kitüntetett szerepet játszott volna ember és háziállat közös történetének alakulásában; az viszont valószínű, hogy a kor mégiscsak lenyomatot hagy ezen a kapcsolaton, e kapcsolat pedig a költészetben. Ahogyan legutóbb Ingrid H. Tague rámutatott,³ míg korábban a háziállatokról szóló költői művek – az elmeél fitogtatásán kívül – arra szolgáltak, hogy például az emberi gyarlóságokról lehessen szólni, az érzékenység korában az efféle művek egyre inkább az állatokhoz fűződő gyengéd, érzelemteli viszonyra összpontosítottak, a természeti környezethez fűződő érzékeny kapcsolat finomságaira, olykor iróniával vagy humorral. Noha a közkeletű álláspont szerint – írja Tague – a kiskedvencek tartása a 19. század terméke, századokkal korábban is születtek már irodalmi művek az ember állatbarátairól. A 18. és 19. században viszont annyiban gazdagodott a háziállatokra történő (költői) reflexió, hogy az állat szabadsága, a bezártság és szeretet ellentmondása, az emberi és állati vonások keveredése számos alkalommal válik a művek egyik

¹ Az otthon-tematika és a dalforma 19. századi kapcsolatáról l. például MARÓTHY János, *Zene és polgár – zene és proletár*, Bp., Akadémiai, 1966.

² Nehéz szívvel, de kihagyom az angol *pet* szóból és a magyar költő nevéből kínálkozó szóviccet.

³ Ingrid H. TAGUE, *Dead Pets: Satire and Sentiment in British Elegies and Epitaphs for Animals*, *Eighteenth-Century Studies*, 2008/3, 289–306.

kérdésévé. Szabadon kószálhat-e az állat a lakásban, vagy csakis bezárva, ketrecben, kalitkában, ólban, a házon kívül van a megfelelő helyen?⁴ S ha az utóbbi a helyénvaló – beszélhetünk-e valóban szeretetről? Ezek a problémák pedig már igencsak közel vannak Petőfi versének (egyik) központjához.⁵

Petőfi versének főszereplője nem azért különös, mert a tyúk nagyon kilógna a korszakban szokásos kedves háziállatok sorából. Robert Herricknek (1591–1634) – még a 17. században – spánielje és verebe is volt, de feljegyezték róla, hogy háziállatként disznót is tartott; Petőfi idősebb kortársa, Gérard de Nerval Párizs utcáin rákot sétáltatott – kék zsinórra fűzve; Ibsennek skorpió volt az íróasztalán; Byronnak cambridge-i tanulmányai idején medvéje volt, a szabályok ugyanis kutya tartását nem engedélyezték az egyetemen; Burns két verset is írt Szegény Mallie-ről (Poor Mallie), a házi kedvencként dédelgetett anyajuhról; Proustnak pedig kardhala volt.

A fenti, hóbortos és mulatságos állatválasztások olyan tekintetben méltóak a vizsgálatra, hogy felszólítanak arra: helyezzük el a lényt többféle dimenzióban, s mérlegeljük, melyiknek felel meg. Megkülönböztethető egyrészt a *haszonállat* és a *kedvenc*; másrészt az *idomíthatatlan* kontra *háziásított* állat; vannak olyan állatok, amelyeknek érzelmeket tulajdonítunk, s úgy hisszük, érzelmekre reagálnak – más állatokról ezt nem gondoljuk; valamint szembeállítható az *értelmes* és az *értelem nélküli* állat. A kutya és a macska, az európai kultúra legkedveltebb háziállatai sajátos, átmeneti pozícióban vannak: a macska hasznos hajt, amennyiben egeret fog, ez az, amiért *érdemes* tartani – a kutya őrizheti a házat, használható állatok terelésére, versenyztethető, vagy lehet vele vadászni – ennyiben tehát egyik sem kifejezetten és kizárólagosan *kedvenc*. Az idők során azonban mindkettő tartása az érdek (és haszon) nélküliség irányába tolódott el. (Ami nem, vagy kevéssé fordult elő a például a lóval.) A halak közül azokat szokás otthoni akváriumba tenni, amelyek ha ehetők is, elsődlegesen nem erre szolgálnak; a húsvéti nyulak megevése vagy meg nem evése megannyi családban okoz súlyos konfliktusokat. Herrick disznaja éppen ezt a haszonelvűség-határt vonja kétségbe, amikor is hagyományosan materiális cézzal tartott állatot tesz meg a szeretet tárgyává. Nerval, Ibsen és Proust háziállata azért különös, mert a rák, a skorpió vagy a kardhal esetében erősen kétséges mind az érzelmekkel átítatott viszony, mind az értelmes kommunikáció lehetősége. A madarak közül azok szoktak házi kedvenc pozíciót betölteni, amelyek vagy kicsik, elesettek, gondoskodásra szorulnak (mint a verebek), vagy azt a benyomást keltik, hogy értelmesek: például beszélnek (mint a papagáj vagy a szajkó), vagy beidomítva felszólításra vadásznak (mint a sólyom).

⁴ A (városi) lakás mint az élet megszokott színtere, ahol a zárt tér dominál, ebben az időben váltja fel a – nyilvánvalóan nagy szabad térrel (kerttel, parkkal, udvarral stb.) rendelkező – házat, villát, kastélyt.

⁵ Vö. továbbá *A kutyák dala – A farkasok dala* párverssel (1847. január).

Figyeljünk fel arra is, hogy az igazi kedvencnek – aki tehát nem arra való, hogy hasznot hajtson, s különösen nem arra, hogy táplálékká váljon – van neve. Van neve Morzsa kutyának a versben – a tyúkanyónak nincs.⁶ A megszeretett (és elnevezett) állat elfogyasztása legalább akkora belső konfliktushoz vezet, mint a rabság és szeretet kettőssége. Van ebben valami baljós – csak nem az lesz-e a sorsa a tyúknak, mint amit ez a névtelenség sugall? . . . Erre még visszatérek.

A másik kontextus, amelyről röviden szólok, s amely az *Anyám tyúkjá* értelmezéséhez fontos lehet, a költői pozíció, a beszédhelyzet, a megszólalás és megszólítás helyzetének hagyománya. Az az aposztrofikus beszédmód, amely a vers beszélőjét jellemzi – előbb a tyúkanyóhoz, majd a kutyához fordul, őket szólítja meg (s mást nem) – magát a beszélőt is sajátos pozícióban láttatja. Ez a pozíció pedig olyan, amely Petőfi verseiben hol magától értetődően látszott Petőfi *rendelkezésére állni*, csaknem eleve adottnak, természetes megszólalási módnak tetszik (s ezzel maga a Petőfi-költészet is hagyományt teremt) – hol meg éppen problémaként fogalmazódik meg, a magányos beszélő és a külvilág kapcsolatának kérdéses vagy kikezdzhető voltára történő reflexióként. (Ez utóbbira a *Felbőke*-ciklusban találni nyilvánvaló példákat, de érdemes volna e tekintetben is újra átfésülni az egész életművet.) Mindenesetre: a körötte lévőket egyes szám első személyben (a maga nevében) megszólító költő, aki (ezzel együtt vagy emellett) felméri a körötte lévő világot, nagyon tipikus beszédhelyzete Petőfi verseinek.

Ami viszont a megszólítottakat illeti: nagy a különbség a két megszólítás között. Ha a lírai vers beszélője például a Holdat, a Kárpátokat vagy a hazaszeretetet szólítja meg, akkor voltaképpen metaforát hoz létre: felruhazza a megszólított élettelen vagy elvont tárgyat az élő (és megszólítható) emberi lény tulajdonságaival – azaz a megszemélyesítéshez hasonlatos retorikai figurát teremt. (Christine Brooke-Rose ezt vocativusi metaforának nevezi.) Természetesen lehetnek fokozati különbségek (vajon mennyiben „emberi”, megszólítható a szív vagy a nemzet?), s ezek akkor különösen szembeötlőek, ha egymás mellé helyezünk több megszólítottat: a kutya értelmes állat, reagál(hat) az emberi beszédre, bizonyos gesztusokat, hanglejtéseket, sőt szavakat megérteni látszik – más állatoknak nem tulajdonítunk efféle értelmet. A tyúk például, e vers első megszólítottja (akihez a versben a költő többet beszél), köztudottan ostoba lény, ami nemcsak az ábécéhez fűződő közmondásos viszonyban manifesztálódik, hanem a tökéletes érzelmi sivárságban, kifejezéstelenségben, az alig idomíthatóságban, vagy abban, hogy néhány parancsszón kívül többet nem szokott az emberrel folytatott kommunikációja során elsajátítani (innen az alacsony szellemi képességű emberek eszének ugyancsak közmondásos összevetése a tyúkéval).

⁶ Bacsó Péter filmjében (*A tanú*) a feketén leölt disznóról szóló jelenet humorának egyik forrása, hogy az állatnak *neve* van, mintha csak *érdek nélkül* tartott kedvenc lett volna.

Azt mondhatnánk ezért, hogy a tyúk megszólítása jóval közelebb áll ahhoz, ahogy a beszélő a télhez fordul (ilyen vers éppen az *Anyám tyúkjá* mellett van a kiadásokban), mint ahhoz, ha egy kutyához. A tyúk ráadásul még csak azon természeti tárgyak vagy elvont fogalmak hagyományos sorába sem illik, amelyeket a költészetben megszólítani szokás volt: nap, hold, hegyek, évszakok, vihar, szél, folyó, madár, éjszaka stb. Ebben a lényben semmi magasztos, fenséges, csodálatos vagy szimbolikus nincs – inkább csak mulatságos. A tyúk megszólítása éppolyan *alkalmatlan alany* közreműködésével megvalósuló aktus, mint John L. Austin híres példájában a pingvinek megkeresztelése.⁷ Az efféle cselekedet kudarcra van ítélve, nem boldogulunk vele – voltaképpen semmi értelmeset, hasznosat, célravezetőt nem teszünk. A tyúk megszólítása tehát önmagában is egyfajta vicc, amely éppúgy irányul a megszólított felé, mint az értelmetlenül, vakon szónokló *költő* felé. (Aki tehát voltaképpen nem a tyúknak beszél: magában zsörtölődik, s meg akarja értetni dohogását Morzsa kutyával vagy bárki mással, aki a szózatot hallja. Éppoly automatikusan viselkedik – és Bergson szerint ez volna a nevetségesség előfeltétele –, mint valamely oktalan állat. Például a tyúk.)

Végül pedig – s ez volna a harmadik rövidke hozzájárulás az *Anyám tyúkjá* érdekesebb olvasásához – érdemes belegondolni a vers referenciájába *szociológiai* értelemben. A családi otthon ábrázolása igencsak szűkös: egy ládáról és egy szobáról értesülünk, a tyúk jólétének csimborasszója pedig a kendermag (és a lehetőség arra, hogy a szobában legyen, felszállhasson a ládára). Az olvasó nyilván szokványos falusi-családi idillt asszociál a szófukar ábrázolás mögé. Figyeljünk viszont fel arra, hogy Petőfi gyakran *poénna*l zárja humoros verseit. A probléma az, hogy az *Anyám tyúkjá* csattanója alig észrevehető, nem is szokás számításba venni – pedig az utolsó előtti sort végző három pont előre figyelmeztet. De lássuk be: a mai olvasat számára az utolsó sor aligha csattan.

Pedig érdemes ezt a sort újra átgondolni. Az „Anyám egyetlen jószágá” sor nyilván nem Morzsa kutya megszólításához tartozik – ennek ellentmond a pozíció is (korábbra kívánczozna), s az is, hogy a kutya nem számít „jószágnak”: sem a vagyon, sem a haszonállat értelemben. A fő oka annak, hogy a vers beszélője Morzsa kutyától önmegtartóztatást és barátságot kér, az, hogy a tyúk ebben a háztartásban az egyetlen eleven vagyontárgy. Ez pedig azért számít csattanónak, azért világítja be visszamenőleg is az egész vers értelmét, mert ez a tény olyannyira nehezen elképzelhető, abszurd és szomorú. Ha egy falusi családban egyetlen egy tyúk van, ha az egész baromfiudvar, lábasjószág-állomány nem más, mint egy tyúk, *akit* éppen ezért megkülönböztetett bánásmód illet, *aki* ezért nagy becsben van – az a kilátástalan szegénység jele, aminél legföljebb a földönfutó, ház- és földnélküli zsellér nincstelensége lehet rosszabb. Könnyen lehet, hogy ezt a keserű viccet akkoriban a kortársak azonnal megértették;

⁷ Vö. John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Bp., Akadémiai, 1990, 47.

ahogyan ma már talán kevésbé értjük József Attila sorát: „nem söpri le a mérleget” (*Mondd, mit érlel. . .*) – nem a szatócs tisztaságigényének fogyatékról van szó, hanem a néhány grammnyi morzsával való szánalmas ügyeskedésről. A szegénység olyan dimenziói ezek, amelyek mai ésszel alig felfoghatók.

A „háziállat” dédelgetése, az e pozíció betöltésére igencsak kevésbé alkalmas tyúkkal való megkülönböztetett bánásmód nem másból fakad tehát, mint *anyagi* értékéből. Még egyszerűbben: azért szeretik, mert a háztartásnak szüksége van a tojásra (és később majd a tyúkhúsrá). Hasznosságáért cserébe a tyúk páratlan szabadságot élvez: „a szobában lakik”, „szaladgál föl és alá”, „a ládára is fölszáll”, „válogat a kendermagban”. A beszélő úgy tesz, mintha belátná: ezzel a szabadsággal a tyúk él is, és elvárható tőle, hogy lehetőségeit meghálálja („Jól megbecsülje kend magát, / Iparkodjék, ne legyen ám / Tojás szűkében az anyám”) – mintha csak a tyúk akaratlagosan, mintegy hálából tojna, s az efféle viszonzatszolgáltatások elvárhatósága belül volna a tyúk értelmi képességeinek határán. Ugyancsak a szellemi-akarati képességek humoros túlbecsülése az, amikor a beszélő a tyúk hangadásának okáról beszél: „Eszébe jut, kotkodácsol” – azt sugallja ugyanis, hogy a kotkodácsolást megelőzné, bevezetné, sőt indokolná a lábasjóság valami szellemi tevékenysége.

Hogy azután mindezen apró adalékoktól gazdagodik-e *Anyám tyúkjá*-megértésünk, kicsit kevésbé lesz-e majd átlátszó, „olvasható”, könnyen befogadható a vers – ebben az elemző csak reménykedhet; és saját példájával nyugtathatja magát – mégiscsak volt mit spekulálni, ókumlálni, mélni és feltalálni ezen a 24 verssoron.